

ДЕСТРУКТИВНІ ПРОЦЕСИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

© Радейко Р. І., 2015

Розглянуто деструктивні процеси формалізації права як результат аномального впливу держави на максимальне врегулювання суспільних відносин. Проаналізовано такі види деструктивних процесів формалізації права: надмірність правового регулювання та бюрократизація права, що проявляється у зловживанні документальністю, адміністративній пасивності, імітації ефективної діяльності в системі державного управління.

Ключові слова: формалізація права, деструктивні процеси, надмірність правового регулювання, бюрократизація права.

Р. И. Радейко

ДЕСТРУКТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ ФОРМАЛИЗАЦИИ ПРАВА

Рассмотрены деструктивные процессы формализации права как результат аномального воздействия государства на максимальное урегулирование общественных отношений. Проанализированы следующие виды деструктивных процессов формализации права: избыточность правового регулирования та бюрократизация права, проявляется в злоупотреблении документальностью, административной пассивности, имитации эффективной деятельности в системе государственного управления.

Ключевые слова: формализация права, деструктивные процессы, избыточность правового регулирования, бюрократизация права.

R. I. Radeyko

DESTRUCTIVE PROCESSES OF LAW FORMALIZATION

This article considers destructive processes of law formalization as a result of abnormal impact that the state has on the maximum settlement of social relations. It focuses on the following destructive processes of law formalization: redundancy of legal regulation and bureaucratization of law, which is manifested in abusing documentary, administrative passivity, imitation of efficient operation in public administration.

Key words: law formalization, destructive processes, excessive legal regulation, bureaucratization of law.

Постановка проблеми. Природне прагнення держави перетворити право на ефективний механізм державного управління трансформує право. Ця трансформація виражається в різноманітні проявів права. Застосовуючи системний підхід до аналізу правового регулювання, В. Денисенко та М. Капустина вважають, що роль людського чинника в правовому регулюванні впродовж останніх двадцяти років майже не змінилася. Суб'єкти суспільних відносин, по суті, розуміються як об'єкти правового регулювання, на які впливає публічна влада, використовуючи стимули й обмеження. Такий нерациональний підхід, на їхню думку, призводить до вилучення людини з процесу ухвалення правових рішень, формалізації, бюрократизації соціального регулювання, а також до

відчуження громадян від права, кризи легітимності влади, зростання націоналізму й релігійного фундаменталізму, тому що в процесі застосування права громадянин не відіграє самостійної ролі. Такі негативні явища, як відчуження людини від влади, надлишок права, пов'язані з експансією позитивного права у сфері традиційного регулювання іншими соціальними нормами [6, с. 21].

Мета статті полягає у розкритті змісту та видів деструктивних процесів формалізації права.

Стан дослідження. Питання деструктивних процесів формалізації (надмірність правового регулювання; поширення правового регулювання у сфері, де воно не природне; бюрократизація права) розглядали у наукових доробках такі вітчизняні і закордонні дослідники, як В. Денисенко, С. Денисов, А. Кравченко, В. Лубовський, Є. Макеєва, Г. Мальцев, В. Скоробагатов, З. Соломко, Ю. Тихомиров, К. Щеколов та ін.

Виклад основних положень. Властиво, що формалізація права – це відповідь права на бюрократичний вплив держави. В умовах впливу державного апарату на право, використання його як засобу впорядкування відносин у суспільстві, зумовлює видозміну і трансформацію усіх правових процесів. Формалізація права, внаслідок активного впливу механізмів державної правотворчості, із природного процесу, що адекватно відображає потреби суспільства й покликаний лише оформляти зміст соціальних відносин, перетворюється на самодостатній та ускладнює правовідносини. У підсумку відбувається надмірне розширення сфери правового регулювання та ускладнюється її внутрішня структура.

Ця модель являє собою сукупність деструктивних процесів формалізації права, таких як бюрократизація права, надмірність правового регулювання, процесуалізація, консерватизм права, збільшення кількості органів державної влади, що забезпечують формування й функціонування права, поширення правового регулювання у ті сфери, де правове регулювання неприродне, використання адміністративних методів правового регулювання в тих сферах і в тому обсязі, у яких це не виправдано тощо. Детальніше розглянемо деякі з наведених деструктивних процесів формалізації права, зокрема: надмірність правового регулювання та бюрократизація права.

Надмірність правового регулювання. Сучасне суспільство характеризується послабленням функціонування релігійних, етичних та моральних регуляторів суспільних відносин, посиленням ролі позитивного права внаслідок диференціації ціннісних сфер. Право стає основним засобом інституалізації суспільства, а правове регулювання так чи інакше торкається всіх сфер суспільства.

Варто зазначити, що саме собою збільшення правового масиву – природний процес, викликаний розвитком суспільних відносин, появою нових сфер і, як наслідок, необхідністю їх урегулювання. Формалізація права починається тоді, коли цей процес перестає відповідати природному порядку, обумовленому потребами суспільства. Тобто йдеться про те, що сукупний обсяг правового масиву починає перевищувати природні межі та перетворюється на негативний фактор, що гальмує розвиток суспільства. Ці межі специфічні для кожного суспільства й держави. Описати їх, як і будь-яке явище, можна кількісно і якісно.

Виконання державою економічної, фінансової, соціальної, екологічної, гуманітарної функцій, а також функцій забезпечення національної безпеки та миру є необхідною умовою для вирішення суспільних суперечностей, але при цьому неминуче розширюється правове регулювання суспільних відносин.

У контексті розширення правового регулювання, формалізація права має і позитивні, і негативні наслідки. По-перше, позитивний аспект пов'язаний з виконанням державою соціальної функції, що є необхідною умовою для зняття суспільних суперечностей. Неминучим при цьому регулювання більшості суспільних відносин правом, а не іншими регуляторами, є засобом подолання конфліктів. По-друге, позитивне значення має розширення сфери дії права, пов'язане з більшим забезпеченням гарантій прав людини в сучасний період, збільшенням свободи особи. Наприклад, Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” [25] встановлює свободу віросповідання, визнає рівність усіх релігій, світський характер держави, організаційно-правові

форми функціонування релігійних об'єднань тощо. Або ж Закон України “Про політичні партії в Україні” [24], який регламентує суспільні відносини у сфері реалізації права громадян на об'єднання в політичні партії та особливості створення, діяльності та припинення діяльності політичних партій. У ст. 15 Конституції України передбачено, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України [15]. Цей конституційний принцип передбачає рівність політичних партій незалежно від викладених у їхніх статусних та програмних документах ідеології, мети та завдань діяльності. При цьому варто враховувати, що ще 25 років тому в СРСР та УРСР керівною і спрямовувальною силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій була Комуністична партія (ч 1 ст. 6 Конституції Української РСР) [14]. У такому випадку природно й необхідно, щоб врегульовували ці сфери та встановлювали загальні правила – принципи. Це сприяє підвищенню стабільності та ефективності суспільних відносин.

Однак розширення предмета правового регулювання й детальна юридична регламентація поведінки громадян призводять і до негативних наслідків. Негативні наслідки розширення права В. Денисенко [5, с. 124] пояснює з позиції комунікативної раціональності. Приватна сфера суспільного життя регулювалася до формування соціальної держави через консенсуальні механізми узгодження дій, засновані переважно на моральних правилах. При заміні позитивним правом суспільних регуляторів, заснованих на відтворенні культури, неминуче виникають суспільні патології. Суб'єкти відносин перестають орієнтуватися на взаєморозуміння, юридичні правила вимагають подальшої деталізації, що пов'язане з бюрократизацією суспільного життя. Окремий індивід сприймає регламентацію як втрату свободи. При цьому суб'єкт, що не володіє спеціальною юридичною кваліфікацією, не розуміє змісту юридичних процедур і рішень.

Також зменшується ефективність права, незважаючи на його кількісне збільшення і спостерігається надлишок правового регулювання, відчуження людини від права, експансія позитивного права у сфері традиційного регулювання іншими соціальними нормами тощо [5, с. 123–124]. Те саме можна сказати й про мораль. Дотримання моральних норм – особиста справа кожної людини. Однак, коли виникає процес конкретизації поглядів на добро, честь, совість через регламентацію в позитивному праві, це призводить до того, що відносини у цій сфері стають надто складними і формальними. Зокрема, незважаючи на те, що проф. Дірк Вооргофом на прохання Секретаріату Ради Європи проаналізував Закон України “Про захист суспільної моралі” [23] та висунув зауваження, що “попри наявність деяких правомірних, обґрунтованих намірів та законних вимог та обмежень, передбачає непропорційне втручання органів державної влади у право на свободу вираження поглядів, гарантоване статтею 10 Європейської конвенції з прав людини” [20], закон діє.

Негативні наслідки дії цього Закону можна пояснити з позиції комунікативної раціональності, яку сформував Ю. Хабермас [33] і яка заснована на інтрасуб'єктивному розумінні права. Приватна сфера суспільного життя регулювалася до формування соціальної держави через диспозитивні механізми узгодження дій, заснованих суто на моральних правилах. При заміні позитивним правом суспільних регуляторів, заснованих на відтворенні культури, неминуче виникають суспільні патології. Суб'єкти відносин перестають орієнтуватися на взаєморозуміння, законодавчі норми потребують подальшої деталізації, що пов'язано з бюрократизацією суспільного життя та подальшим “розростанням” права. Окремий індивід сприймає навіть мінімальну регламентацію втручання держави у право на свободу вираження поглядів як втрату свободи.

Правотворча діяльність, як зазначає В. Скоробогатова, може викликати нестійкість правової системи, якщо вона орієнтована не на результат. Якщо втілені в законодавстві норми, орієнтовані на результат, не сприяють досягненню поставленої мети або викликають непередбачені побічні ефекти, правотворча діяльність сама для себе стає джерелом нових відхилень. Це відбувається за простою схемою: визначається мета → ціль не досягається → виникає розуміння, що ціль не досягнута (справді, адже влада роздавала обіцянки, були витрачені ресурси) → законодавець прагне

тими ж засобами вплинути на ситуацію, і відсутність потрібного результату виливається в новий потік законів та інструкцій. Складається ситуація, що законодавство саме продукує себе [27, с. 102].

Отже, для правової системи зміна стає життєвим орієнтиром. Поведінка системи визначається її результатами. Якщо раніше джерелом соціальної напруги були позови, конфлікти, зіткнення інтересів, то тепер джерело соціальної напруженості відображається в самому механізмі функціонування правової системи. Формалізація права може стати причиною таких змін у правовій системі, що потребують регулювального впливу і впорядкування. У цьому змісті формалізація права являє собою патологічну тенденцію, оскільки правове регулювання здійснюється не заради забезпечення цілісності соціальної системи, а заради самого регулювання.

У правовій системі України, яка себе ідентифікує з континентальним правом, формалізація права проявляється в надмірному правому регулюванні, яке полягає у прагненні держави в особі її органів забезпечити формування і функціонування позитивного права, тим самим реагуючи на глобальні зміни, що відбуваються в суспільстві. Проте в сучасних умовах ця реакція є лінійною й одноманітною. Через надмірне збільшення нормативного масиву зростають прояви посилення правового нігілізму в суспільстві, заплутаність, двозначність, колізії та прогалини правових норм. Чимало дослідників наголошують про необхідність провести “інвентаризацію” правових масивів, що регулюють окремі види суспільних відносин, ґрунтуючись при цьому на презумпції недоцільності правового регулювання як такого в певних сферах [18, с. 42].

Для вітчизняної правової системи було б корисним запозичити практику правового регулювання суспільних відносин в Японії. У цій країні правове регулювання охоплює лише мінімальну частину суспільних відносин. Владні повноваження державних органів реалізуються досить обмежено, водночас ефективно функціонують такі засоби неформального соціального контролю, як громадська згода, звичаї і традиції. Вони ґрунтуються на консенсусі щодо необхідності підтримувати порядок у поєднанні зі значним ступенем автономії індивідів, громадськості і підприємств [10, с. 279].

Бюрократизація права. Аналізуючи право як інфраструктуру, М. Бабич-Трофименко звертає увагу, що законодавчі акти, норми органів виконавчої влади та судові рішення можуть забезпечувати засоби і механізми вирішення конфліктів, які виникають у повсякденному житті людських суспільств та можуть підлягати частим змінам. Багато з них втілюються державними чиновниками, що отримали збірну назву “бюрократія” [1, с. 133].

У науці державного управління бюрократію визначають як підміну сутності діяльності її формою, що відкриває широкий простір для імітації справи; надмірну турботу про формальності, процедурні умовності [17, с. 130]. Для правознавців співвідношення між бюрократією та правом не настільки очевидне, як для політологів або соціологів. Однак бюрократизація права як самостійна проблема в межах теорії права ще не має повноцінного висвітлення. Проте зв'язок між бюрократією і правом стає для дослідників щораз більш очевидним [8–9; 16]. Так, згідно із соціологічним підходом, бюрократія є невід'ємним компонентом правової системи, “чиїми зусиллями безупинно відтворюється й функціонує право” [19, с. 24].

Бюрократія в сучасному суспільстві є обов'язковою умовою функціонування правової системи, оскільки тим самим забезпечується реалізація прийнятих нормативно-правових актів. Бюрократизація права, як зазначає К. Щеколов, – це тенденція розвитку держави, права і суспільства та викликана і сутнісними характеристиками держави, і логікою розвитку права в сучасному світі [31, с. 24].

Слід погодитися із В. Скоробагатовим у тому, що бюрократія і право розвиваються взаємопов'язано: право конститує бюрократію. При цьому, за нормального режиму право панує над бюрократією, коли реалізується принципи “верховенства права” і “правової держави”, то в складних системах може відбуватися зворотнє – бюрократія встановлює панування над правом, використовуючи його як ресурс для розумної життєдіяльності [27, с. 152].

Питання бюрократизації права варто розглянути крізь призму ефективності внутрішньої організації діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Г. Яковенко, досліджуючи питання державного бюрократизму і шляхів його раціоналізації, констатує, що

діяльність державного апарату віддалилася від реальних інтересів суспільства. Державна бюрократія набуває щораз більшої розбалансованості, монополізуючи право на істину, та в діяльності оперується інструкціями. Формалізація призвела до втрати ефективності державного управління, замінивши справи видимістю [32].

Система державного управління як бюрократична структура потенційно створює всі умови для бюрократизації права, що являють собою зміни, викривлення правореалізуючої та правозастосовної практики, заснованої на навмисному створенні чиновниками адміністративних бар'єрів, перешкод, ускладнення в процесі управління, імітації діяльності, недотримання посадових обов'язків заради особистих інтересів.

У системі державного управління через ускладнення процедур виникають перешкоди для своєчасного реагування на звернення, заяви і скарги громадян, організації ефективного діловодства, спрощення процедур узгодження документів, контролю над процесом виконання завдань.

Бюрократизм, як зазначає Г. Яковенко, має багато проявів, постійно трансформується та пристосовується до будь-яких змін. Дослідник виділяє серед різноманітності бюрократичних проявів такі групи:

1) перетворення діяльності окремих органів державного управління на самоціль. Це породжує формалізм, паперотворчість, відомчість, байдужість до людей та кінцевих результатів роботи. Державний службовець як бюрократ повсякчас демонструє формальне як суттєве, а суттєве як щось формальне;

2) адміністративний волонтаризм та суб'єктивізм. Це проявляється від прийняття теоретичних та практичних необґрунтованих рішень до зневажливого ставлення до норм і принципів права;

3) консерватизм, догматизм, різні форми адміністративних обмежень участі громадськості в управлінні, недовіра до суспільної ініціативи;

4) використання економічних, політичних ідеологічних, наявних у посадовому розпорядженні, з корисливою метою (кар'єризм, протекціонізм, корупція) [32].

До форм прояву бюрократизації права належать:

1. *Зловживання документальністю.* Поширеним явищем у практиці державного управління є бюрократичні інновації, пов'язані з процесом документообігу – це, як правило, збільшення кількості службової документації з обов'язковими процедурами погоджень, візувань тощо. Необхідність значної кількості погоджень, візувань спричиняє негативні соціальні й організаційні наслідки, серед яких рутинність у роботі державних службовців, зниження активності й ініціативності чиновників, збільшення строків виконання тих або інших завдань. Наприклад, перший заступник міністра освіти та науки України І. Совсун звертає увагу на те, що “бюрократія мислить категоріями підготовки підзаконних актів, підготовки нормативів, розробки законопроектів тощо. Вона вкрай рідко спроможна чітко сформулювати великі стратегічні цілі і побачити в тому, що вона робить, людину, на яку спрямовує свої дії” [28].

Серед факторів, що ускладнюють процес погоджень, можна виділити такі: велика кількість документів, що підлягають узгодженню та візуванню в багатьох інстанціях, нераціональний порядок розгляду та підпису документів, штучне створення ускладнень та узгодження документів, відсутність персональної відповідальності за прийняті рішення.

2. *Адміністративна пасивність* – відмова від прийняття самостійних рішень, очікування вказівок “зверху”. У системі державної служби часто ідеї та ентузіазм молодих фахівців підкоряє собі “бюрократична машина”, і працівники діють, дотримуючись принципу формалізму. Під час представлення у Верховній Раді України Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні 14 січня 2011 р. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачова звернула увагу, що “люди страждають не тільки через недосконалість законів та брак фінансових ресурсів. Дуже часто розв'язанню життєво важливих проблем шкодять формалізм та бездушність чиновників” [3]. Також звертається увага на необхідність під час розгляду звернень громадян не допускати формалізму в роботі [21] та неприпустимість з боку керівника проявляти формалізм, чванство, зарозумілість, грубість, застосовувати рукоприкладство щодо підлеглих [22].

3. *Імітація ефективної діяльності в системі державного управління.* Така практика являє собою систему дій, у процесі яких відбувається підміна реальних значень формальними процедурами. В. Бабинцев звертає увагу на поширеність фактично на всі стадії управлінського процесу імітації. Зокрема, зростання активності органів державної влади (в період 1998–2004 рр.) спрямовувалась не на вирішення суспільно важливих справ, а на “імітацію діяльності влади з метою самозбереження” [4, с. 81]. Імітації в практиці державного управління, переважно, системно вибудовані, припускають виконання дій за певним зразком з можливістю винаходу нових алгоритмів залежно від ситуації.

Правовий розсуд заведено розуміти як мотивований вибір для прийняття правомірних рішень та здійснення дій уповноваженими суб'єктами в межах їх компетенції для виконання управлінських та інших завдань [30, с. 155]. Управлінський розсуд виражається через людський фактор. В органах державної влади процес ухвалення рішення та вчинення дій чітко формалізований.

Однак, як свідчить правозастосовна практика, досить стійкі й поширені такі прояви цієї соціальної хвороби державних службовців, як втручання в “чужу” компетенцію, неповне або неправильне здійснення своїх повноважень, прийняття помилкових рішень та вчинення відповідної дії, посадова бездіяльність тощо.

На думку Ю. Тихомирова, причинами цього є: по-перше, власні пізнавальні помилки й невміння правильно оцінити ситуацію та вирішити конкретне завдання; по-друге, корисливі інтереси, що руйнують цінність публічних інтересів; по-третє, невміння правильно вибрати засоби реалізації своїх повноважень. Здатність вибрати найкраще з них у комбінації з іншими засвідчує високий клас керування. Інакше виникає безглузда ситуація, коли “нагромодження” актів лише створює ілюзію розв'язання проблеми [30, с. 156–158].

Вважаємо, що змістовий аспект бюрократизації права пов'язаний із забезпеченням прав людини. Вітчизняна правова доктрина передбачає три напрями діяльності держави щодо здійснення прав і свобод людини: 1) реалізація прав людини; 2) охорона прав людини; 3) захист прав людини [26, с. 97]. З позиції природно-правового підходу, право має регулювати суспільні відносини так, щоб людина в процесі діяльності не стикалася з бюрократичними бар'єрами в реалізації своїх прав. Право набуває формалізованого характеру для людини тоді, коли вона “зустрічається” з правовими нормами в повсякденному житті, відчуває всю складність, пов'язану з їх виконанням, та розуміє, що право не відповідає її уявленню про справедливість, розумність та рівність.

Невідповідність позитивного права об'єктивним соціальним реаліям, стан, коли реалізація правових норм приносить більше шкоди, ніж заплановано користі, передбачає “відчуження норм позитивного права від реальності” [29, с. 14]. Таке відчуження полягає в тому, що основним принципом позитивного права є законність, а в природному праві – принцип справедливості. Адже, як зазначає В. Бачинін, “...під природним правом звичайно розуміють сукупність універсальних норм і принципів, що знаходяться в системі всіх правових систем”, а позитивне право містить “ті норми, які оформлені як система законодавства, які підтримуються силою певної держави в даний історичний період” [2, с. 122].

Через невідповідність позитивного права реальності також відбувається “старіння” певних норм права, що не відповідають рівню суспільного розвитку, але є чинними (наприклад, норми Житлового кодексу Української РСР [11], Кодексу України про адміністративні правопорушення [13], Кодексу законів про працю України [12] тощо). Виконання таких норм за своїм змістом створює певні перешкоди і труднощі. Адже при зверненні до уповноваженого органу за роз'ясненнями особа з'ясує, що для прийняття, зміни чи скасування певної правової норми потрібне виконання встановлених процедур, які в більшості випадків займають тривалий час. Звідси виникає ставлення особи до права як до консервативної субстанції.

Зокрема, у правозастосовній діяльності це спричиняє негативні наслідки: збільшення строків для прийняття рішення, несвоєчасне надходження потрібної інформації та документів, домінування ускладненого порядку (форми) ухвалення рішень над їхнім змістом, неможливість державного механізму адекватно і вчасно реагувати на нетипові загрози та невраховані й

непередбачені регламентами ситуації. Система державного управління через надмірну формалізацію процесу прийняття рішення набуває інертного та ригідного стану, а з деякого моменту стає некерованою, оскільки в ситуації “проблема–вирішення” реакція має тривалий проміжок часу. Виникає деякою мірою парадокс. Процесуально-процедурні норми, що первинно були спрямовані на ухвалення ефективних управлінських рішень, набувають характеру перепони та уповільнюють їх прийняття.

Чинне законодавство містить декларативні норми, що мають загальний характер і не забезпечені механізмом реалізації. Так, у Конституції України на декларативність натрапляємо вже в першій її статті “Україна... соціальна, правова держава”. Часто такі “популістські” правові норми приймаються напередодні чи в період передвиборчих кампаній (як приклад, про збільшення соціальних виплат, про побудову доступного житла тощо). Якщо особа звертається до уповноважених органів для реалізації та захисту своїх прав, передбачених Конституцією, то з’ясовує, що хоча ці норми і є декларативними, для них також має бути чіткий процесуальний порядок реалізації в нормативно-правових актах. Такі форми невідповідності прийнятих норм об’єктивній реальності створюють видимість дотримання інтересів держави та законності, коли уповноважені органи та їх особи починають активно втручатися в нормотворення задля створення належних умов своєї “роботи”. У такому випадку право “перетворюється на інструмент закріплення” [7, с. 43], збагачення та використання у власних інтересах, часто далеких від інтересів суспільства і держави.

Загалом раціональна бюрократія є необхідним складником суспільного життя. Бюрократія і право функціонують як взаємозалежні інститути: право впливає на формування бюрократії. У такому випадку право панує над бюрократією, шляхом втілення і її діяльності принципів “правової держави”, “громадянського суспільства” та “верховенства права”. Натомість внаслідок неконтрольованого розширення її повноважень та сфери діяльності відбувається зворотний процес – бюрократія панує над правом, використовуючи його як ресурс для власної життєдіяльності.

Висновки. Отже, деструктивні процеси можна розглядати як результат аномального впливу держави на максимальне врегулювання суспільних відносин, що проявляється в таких аспектах: *надмірність правового регулювання* що, по суті, є одним з найбільш виражених прикладів формалізації права і являє собою ускладнення правової форми в контексті збільшення її обсягу, розширення предмета правового регулювання і детальна регламентація поведінки громадян; *бюрократизація права*, що проявляється у зловживанні документальністю, адміністративній пасивності, імітації ефективної діяльності в системі державного управління.

1. Бабич-Трофименко М. *Право як інфраструктура: подолання перешкод у розвитку демократичної держави* / М. Бабич-Трофименко // *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація* / за ред. В. Ісаїва ; пер.з англ. А. Іценка. – К. : КМ Академія, 2004. – С. 132–148. 2. Бачинин В. А. *Філософія права и преступления* / В. А. Бачинин. – Харків : Фолио, 1999. – 607 с. 3. *Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової під час представлення у Верховній Раді України Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні 14 січня 2011 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001715-11>. 4. *Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики.* – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. – 160 с. 5. Денисенко В. В. *Легитимность как характеристика сущности права. Введение в теорию: моногр.* / В. В. Денисенко. – М. : Юрлитинформ, 2014. – 184 с. 6. Денисенко В. В. *Правовое регулирование: системный подход* / В. В. Денисенко, А. А. Капустина // *Вестник Воронежского государственного университета. Сер. “Право”.* – 2014. – № 1 (16). – С. 15–24. 7. Денисов С. А. *Бюрократизация правовой системы* / С. А. Денисов // *Правоведение.* – 2006. – № 5. – С. 41–52. 8. Денисов С. А. *Бюрократические черты российского права на современном этапе* / С. А. Денисов // *Актуальные проблемы юриспруденции.* – 1998. – Вып. 2. – С. 64–67. 9. Денисов С. А. *Бюрократия и позитивное право* / С. А. Денисов // *Российский юридический журнал.* – 2000. – № 2. – С. 131–143.

10. Еремін В. Н. *История правовой системы Японии* / В. Н. Еремін; отв. ред. А. А. Кириченко – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – 294 с.

11. *Житловий кодекс Української РСР від 30 червня 1983 р. № 5464-X* // *Відомості Верховної Ради УРСР*. – 1983. – № 28. – Ст. 573.

12. *Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VII* // *Відомості Верховної Ради РСР*. – 1971. – Додаток № 50.

13. *Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X* // *Відомості Верховної Ради УРСР*. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

14. *Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. № 888-XI* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1978. – № 18. – Ст. 268.

15. *Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

16. Кравченко А. Г. *Феномен бюрократизації права: постановка проблеми* / А. Г. Кравченко, А. Ю. Мамычев // *Власть*. – 2010. – № 3. – С. 102–104.

17. Лубовський В. Е. *Бюрократия, коррупция и эффективность государственного управления* / В. Е. Лубовский // *Проблемы управления*. – 2011. – № 4 (41). – С. 126–130.

18. Макеєва Е. М. *О правовых основах государственного регулирования предпринимательской деятельности на примере России и Австралии* / Е. М. Макеєва // *Административное право и процесс*. – 2010. – № 1. – С. 41–43.

19. Мальцев Г. В. *Бюрократия как правовая и моральная проблема* / Г. В. Мальцев ; Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. – М.: Изд-во РАГС, 2009. – 98 с.

20. *Огляд та аналіз Закону України “Про захист суспільної моралі”, проф. Дірк Вооргоф, Університет м. Гент, Бельгія [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://www.telekritika.ua>.

21. *Про затвердження Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов’язків яких належить здійснення управління кордонами : Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства закордонних справ, Міністерства фінансів України, Адміністрації прикордонної служби України, Головного управління Державної служби України від 5 липня 2011 р. № 330/151/809/434/146* // *Офіційний вісник України*. – 2011. – № 61. – Ст. 2458.

22. *Про затвердження Правил поведінки та професійної етики осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 22 лютого 2012 р. № 155* // *Офіційний вісник України*. – 2012. – № 36. – Ст. 342.

23. *Про захист суспільної моралі : закон України від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV* // *Відомості Верховної Ради України*. – 2004. – № 14. – Ст. 192.

24. *Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III* // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – № 23. – Ст. 118.

25. *Про свободу совісті та релігійні організації : закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII* // *Відомості Верховної Ради УРСР*. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

26. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. *Права людини і громадянина : навч. посіб.* / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К., 2004. – 464 с.

27. Скоробогатов В. Ю. *Саморегулирование как свойство правовой системы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 “Теория та история государства и права; история учений о праве и государстве”* / В. Ю. Скоробогатов ; НИУ ВШЭ. – М., 2013. – 186 с.

28. Совсун І. *Коли приходиш в міністерство, враження, що тобі дали велосипед* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reinvent.platfor.ma/inna-sovsun>.

29. Соломко З. В. *Теоретические проблемы правового отчуждения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 “Теория та история государства и права; история учений о праве и государстве”* / З. В. Соломко ; МГСУ. – М., 2005. – 26 с.

30. Тихомиров Ю. А. *Правовое регулирование: теория и практика* / Ю. А. Тихомиров. – М.: *Формула права*, 2008. – 400 с.

31. Щелоков К. С. *Бюрократизация права* / К. С. Щелоков // *История государства и права*. – 2010. – № 13. – С. 23–25.

32. Яковенко Г. *Державний бюрократизм і шляхи його раціоналізації* [Електронний ресурс] / Г. Яковенко // *Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр.* – 2010. – Вип. 1 (4). – Режим доступу : [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_01\(4\)/10ygbdsr.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_01(4)/10ygbdsr.pdf).

33. Habermas J. *Theory of Communicative Action*. Cambridge: Polity Press, 1995. – Vol. 1. – 465 p. [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Juergen_Habermas_The_theory_of_communicative_action.pdf.